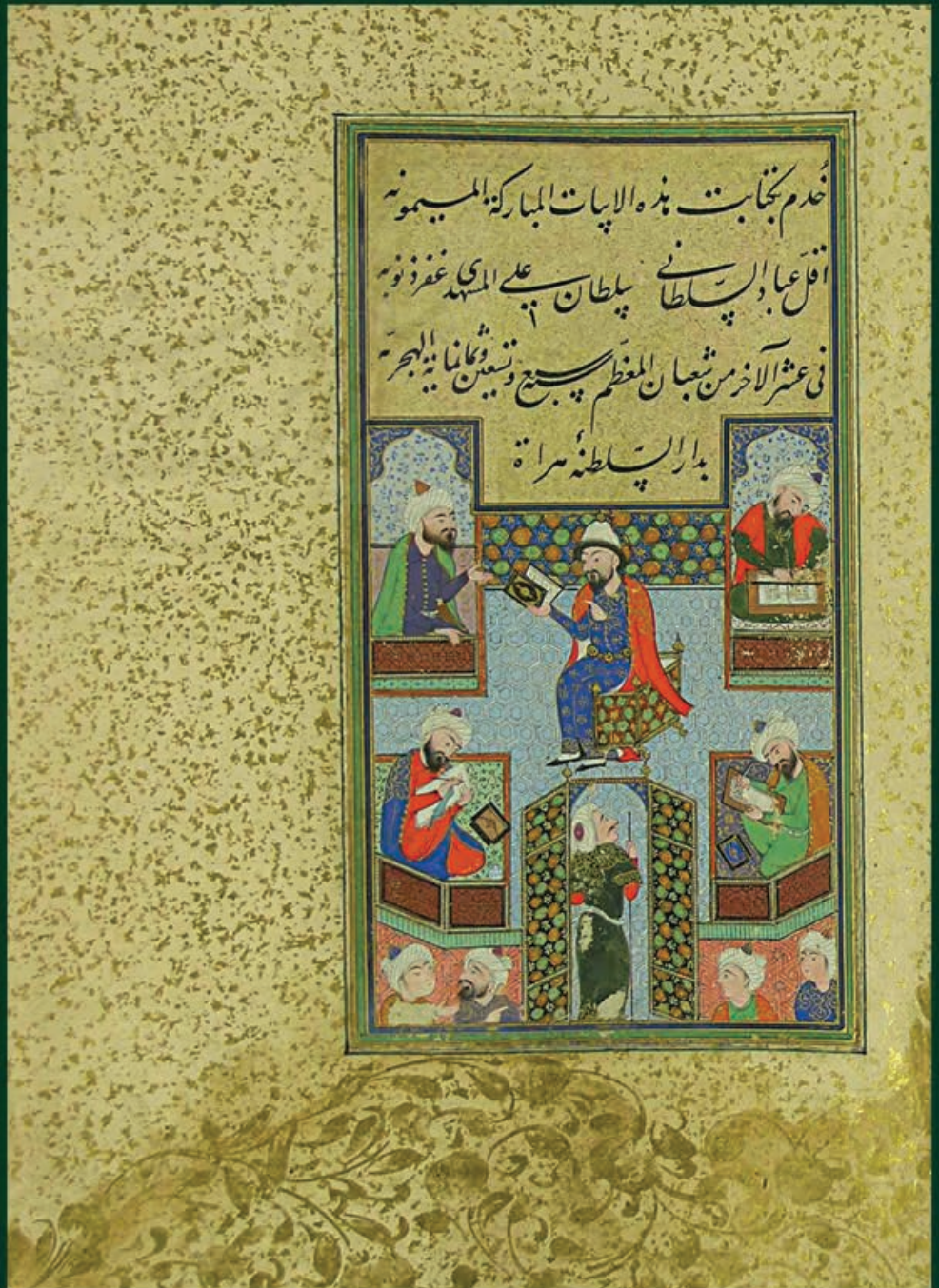

فصلنامه اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی

دوره سوم، سال ششم، شماره یکم و دوم، بهار - تابستان ۱۴۰۰ [انتشار: زمستان ۱۴۰۱]

سرخس: سنگ زیرین آسیای تحقیق • یک تحول آوایی محدود در زبان فارسی / علی‌اکبر صادقی • فردوسی در بارگاه سلیمان؟ / ابوالفضل خطیبی، امیر ارغوان • اقیانوس مآلصدر از المباحث المشرفیة فخر رازی در اسفار / سیل بوندارادا ترجمه: سید ایزدی، بریم مهدوی مزه • دو بیت نریافته از رودکی در یک کتاب عروض و بلاغت تازه یاب از پایان قرن هفتم هجری / سید محسن حکیم • کتابخانه سلطنتی محمدظاهر شاه و فهرست‌نویسی نسخ خطی آن / مصوبه نظری • برگ‌های آغازین شاهنامه حاجی قوام‌الدین حسن وزیر / امیر ارغوان • آرتور اوپهام پوپ و منتعصب تلخ مزاج / اسکار وایت موسکارلا، ترجمه: هدیه ربهی • «قصب سدهامنی» و «دقنه»، دو اصطلاح ناشناخته در دیوان خاقانی / سید محسن حسینی وردنهجانی • سفینه پریحجر: معرفی اثری از قرن هشتم / فرزانه شکراللهی • نثر فارسی، جلد پنجم از تاریخ ادبیات فارسی / مجتهدین کیمانی • درباره یک سرت اهنی در تصحیح کتاب سلسله العارفین و تذکره الصدیقین / عارف نوشاهی • شرح آداب خط: درباره تصحیح رساله سلطان علی مشهدی / علیرضا مانسوری‌زاد • تأملی در جنگ علی بن احمد، زمان تدوین و متن چاپی آن / فرزاد حقیق • ریشه‌شناس چه می‌کند؟ (۱۳): کمک خوارستن از متون ویدی برای اشتقاق فارسی / سید احمدرضا قاسمی‌نژاد • تأثیر و تأثر منابع سامی و مطالعات ساسانی: یک رویکرد نو / نیما جمال • آثار لطفی احمد افندی / نسرته صالحی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
مطبع: مرکز اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران
محل: خیابان ولیعصر، تهران
تلفن: ۰۲۱-۸۸۰۰۰۰۰۰

۹۴ - ۹۵

فصلنامه اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح متون،
نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی

دوره سوم، سال ششم، شماره یکم و دوم
بهار - تابستان ۱۴۰۰ [انتشار: زمستان ۱۴۰۱]

صاحب امتیاز:

مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب

مدیر مسئول و سردبیر: اکبر ایرانی

معاون سردبیر و سروراستار: مسعود راستی‌پور

مدیر داخلی: یونس تسلیمی پاک

طراح جلد: محمود خانی

چاپ دیجیتال: میراث

نشانی مجله:

تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و
ابوریحان، ساختمان فروردین (شماره ۱۱۸۲)، طبقه دوم.

شناسه پستی: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲

دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

www.mirasmaktoob.ir
gozresh@mirasmaktoob.ir

بها: ۶۰۰،۰۰۰ ریال

روی جلد: صفحه انجامه نسخه اصلی دیوان
سلطان حسین میرزا بن منصور بن بایقرا (حک. ۸۷۳-
۹۱۱ق)، کتابت‌شده برای خود او و شامل مجموعه‌ای
از بهترین نمونه‌های نسخه‌آرایی. در تصویر روی
جلد، افزون بر انجامه (به نستعلیق سلطان‌علی مشهدی،
مورخ ۸۹۷ق در هرات) نگاره‌ای بی‌رقم ترسیم شده که
باید اثر یکی از استادان دستگاه سلطان‌حسین میرزا
باشد. حاشیه نسخه با افشان زر آراسته شده که در
بخش پایین، تشعیرسازی هم بر آن اجرا شده‌است.
هم افشانگری و هم تشعیرسازی نسخه از کهن‌ترین
نمونه‌های شناخته‌شده است.

فهرست

سرشن

سنگ زیرین آسیای تحقیق..... ۳-۴

بسمتد

یک تحوّل آوایی محدود در زبان فارسی / علی‌اشرف صادقی..... ۵-۷
فردوسی در بارگاه سلیمان؟ / ابوالفضل خطیبی، امیر ارغوان..... ۸-۱۷
اقتباس مآلصدرا از المباحث المشرقیة فخر رازی در اسفار / بیسیل یونماریاژ؛ ترجمه: سعید انواری، مریم
مهدوی مزده..... ۱۸-۳۵
دو بیت نویافته از رودکی در یک کتاب عروض و بلاغت تازه‌یاب از پایان قرن هفتم هجری /
سید محمدحسین حکیم..... ۳۶-۴۳
کتابخانه سلطنتی محمدظاهر شاه و فهرست‌نویسی نسخ خطی آن / معصومه نظری..... ۴۴-۵۳
برگ‌های آغازین شاهنامه حاجی قوام‌الدین حسن وزیر / امیر ارغوان..... ۵۴-۸۳
آرتور اوپهام پوپ و متعصّب تلخ‌مزاج / اسکار وایت موسکارلا؛ ترجمه: هدیه رهبری..... ۸۴-۹۰
«قصب سه‌دامنی» و «دهنه»، دو اصطلاح ناشناخته در دیوان خاقانی / سید محسن حسینی وردنجانی..... ۹۱-۹۴
سفینه پریحر؛ معرفی اثری از قرن هشتم / فرزانه شکراللهی..... ۹۵-۹۹

نقد و بررسی

نثر فارسی، جلد پنجم از تاریخ ادبیات فارسی / مجدالدین کیوانی..... ۱۰-۱۱۱
درباره یک سرقت ادبی در تصحیح کتاب سلسله العارفین و تذکرة الصّدیقین / عارف نوشاهی..... ۱۱۲-۱۱۴
شرح آداب خط؛ درباره تصحیح رساله سلطان علی مشهدی / علیرضا هاشمی‌زاد..... ۱۱۵-۱۲۱
تأملی در جنگ علی بن احمد، زمان تدوین و متن چاپی آن / فرزام حقیقی..... ۱۲۲-۱۳۳

پژوهش‌های وابسته

ریشه‌شناس چه می‌کند؟ (۱۳)؛ کمک خواستن از متون ویدی برای اشتقاق فارسی / سید احمدرضا
قائم‌مقامی..... ۱۳۴-۱۴۲
تأثیر و تأثر منابع سامی و مطالعات ساسانی؛ یک رویکرد نو / نیما جمالی..... ۱۴۳-۱۴۹

ایران در متون و منابع عثمانی

آثار لطفی احمد افندی / نصرالله صالحی..... ۱۵۰-۱۵۱

کتابخانه سلطنتی محمدظاهر شاه و فهرست نویسی نسخ خطی آن*

معصومه نظری

رئیس پیشین آرشیف ملی افغانستان

مقدمه

جنگ‌ها و غارتگری‌های چندی منجر به سرقت و ضیاع کتابخانه‌های سلطنتی افغانستان در طول تاریخ معاصر شده است.^۱ با این حال کتابخانه سلطنتی محمدظاهر شاه ادامه کتابخانه‌های شاهی امرا و شاهان گذشته بوده است و مهر کتابخانه‌های آن شاهان بر روی نسخه‌های خطی محمدظاهر شاه، تداوم کتابخانه‌های شاهی گذشته و سنت انتقال کتابخانه‌های شاه قدیم به شاه جدید را نشان می‌دهد.

وکیلی فوفلزایی (۱۳۹۷: ۶۰۰-۶۰۱) در باب کتابخانه ارگ کابل می‌نویسد در دوران اغتشاشات ۱۳۰۸ ارگ شاهی و آثار خطی کتابخانه آن غارت شد و تنها بخشی از ذخایر طلا، آثار ارزشمند و کتاب‌های خطی، باقی ماند و بعد از تأسیس انجمن ادبی کابل در سال ۱۳۱۰، همان تعداد نسخ خطی باقی‌مانده ارگ نیز به این انجمن اهدا شد. در این زمان، ارگ کابل فاقد کتابخانه بود و هر آنچه از آثار غارت شده به دست می‌آمد به کتابخانه وزارت

* این مقاله یکی از بخش‌های پایان‌نامه نگارنده، تحت عنوان «تاریخ فهرست‌نگاری و بررسی و تحلیل شیوه‌های فهرست‌نگاری نسخ خطی در افغانستان معاصر» به‌راهنمایی خانم دکتر فریبا افکاری و مشاوره آقای دکتر عارف نوشاهی می‌باشد.

۱. خانه‌جنگی‌های فرزندان تیمورشاه، جنگ‌های افغان و انگلیس، تحولات اخیر دوره شاه امان‌الله تا اوایل دوره محمدنادرشاه، کودتاها و ناآرامی‌های سیاسی دهه ۷۰ و ۸۰ و جنگ‌های دهه ۹۰ میلادی.

معارف و انجمن ادبی انتقال داده می‌شد. به‌نوشته او، از سال ۱۳۱۹ ارگ شاهی به‌طور گسترده شروع به خریداری آثار خطی کرد و تعدادی از آثار غارت شده مجدداً به کتابخانه برگشت. او از حافظ نورمحمد کهگدای، سرمنشی حضور و همایون اعتمادی آمر^۲ کتابخانه شاهی به‌عنوان کسانی که در جمع‌آوری، تأسیس مجدد و حفاظت از کتابخانه سلطنتی کوشیدند (وکیلی، ۱۳۵۰: ۳۰) به‌نیکی یاد کرده است.

خلیل‌الله خلیلی (۱۳۹۰: ۳۷۶) در خاطرات خویش به کشف ناگهانی مرقعات و قطعات خوشنویسی در یکی از اتاق‌های ارگ شاهی اشاره می‌کند که از دوره امیر عبدالرحمن خان باقی مانده بود. همچنین در سالنامه مجله کابل^۳ مربوط به سال ۱۳۱۱ تصویریری از دو صفحه متناظر مذهب و مرصع یک قرآن خطی متعلق به کتابخانه شاهی آمده است. این دو شاهد نشان می‌دهد که احتمالاً بخشی از آثار کتابخانه سلطنتی از اثر اغتشاشات سال ۱۳۰۸ ش محفوظ مانده و بعدها تعدادی از آثار غارت شده در سال ۱۳۱۹ شناسایی و خریداری شده است. به هر صورت، مهرهای امرا و شاهان گذشته بر پیشانی آثار خطی کتابخانه محمدظاهر شاه تداوم کتابخانه‌های شاهی تا ختم سلطنت وی را نشان می‌دهد.

کتابخانه سلطنتی در دوره محمدظاهر شاه شامل دو کتابخانه دارالتحریر شاهی^۴ و کتابخانه خصوصی محمدظاهر شاه بوده است که نسخ خطی، قطعات خوشنویسی و مینیاتورهای از هنرمندان قدیم، فرمان‌ها و اسناد تاریخی در آن محفوظ بوده است. مهر کتابخانه محمدظاهر شاه با عبارت «کتابخانه حضور» شناخته می‌شود. این مهر و

۲. مسئول کتابخانه.

۳. در دو برگ پیش از صفحات اصلی سالنامه.

۴. پیش از سال ۱۳۵۲ «دارالتحریر شاهی» و «وزارت دربار سلطنتی» عهده‌دار وظایفی مانند تنظیم ملاقات‌ها و تحریر مکاتیب، مراسلات، پیام‌ها، احکام و فرامین بودند و از چگونگی تطبیق امور، زمامدار وقت را مطلع می‌ساختند. با روی کار آمدن محمدداود خان و استقرار نظام جمهوری در سال ۱۳۵۲، دارالتحریر شاهی به دفتر ریاست جمهوری تبدیل شد و تمام امور انتظامی، دیپلماتیک، تشریفات، خدمات، محافظت، برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری ریاست جمهوری را بر عهده گرفت. تا ماه آگوست سال ۲۰۲۱، دو نهاد «ریاست عمومی اداره امور ریاست جمهوری» و «ریاست عمومی دفتر مقام عالی ج.ا.ا.» امور مربوط به ریاست جمهوری را عهده‌دار بودند.

عناوین، تاریخ کتابت و نام کاتب، تزیینات جلد و نوع جلد عناصری از فهرست نویسی نسخه است که در نظر او از اهمیت بیش تری برخوردار بوده است. تاریخ نگارش و نویسنده این یادداشت مشخص نیست. به احتمال زیاد از کسانی است که در امور کتابخانه دخیل بوده اند.

۲. کتابخانه دارالتحریر شاهی فهرستی داشته است و نسخه مذکور ذیل شماره ۲۲۰۹ آن درج شده است. شماره مذکور احتمالاً شماره مسلسل فهرست است. نویسنده این یادداشت هم مشخص نیست. این شماره ها، با تعداد نسخ گزارش شده در فهرست چاپ شده از دوبورکوی و یادداشت های خلیلی بسیار تفاوت دارد. یک احتمال این است که کتاب های چاپی و خطی در یک دفتر ثبت یا فهرست واحد، درج می شده است.

۳. یادداشت سوم از خلیل الله خلیلی است و نشان می دهد که او در سال ۱۳۳۴، یعنی در زمانی که به عنوان مشاور عالی مطبوعاتی محمدظاهر شاه مقرر شده بود، به فهرست کردن نسخ خطی کتابخانه مصروف بوده است. بنابراین، یکی از فهرست های کتابخانه اعلی حضرت محمدظاهر شاه در سال ۱۳۳۴ نگاشته شده است.

۴. این یادداشت ها به روشنی توصیف و فهرست نویسی نسخ خطی در کتابخانه سلطنتی را به اثبات می رساند. علاوه بر این، عبدالحی حبیبی در شماره یازدهم سال ۱۳۲۴ مجله آریانا، مقاله ای تحت عنوان «از نسخه های خطی افغانستان» به نشر رسانیده است. او دو نسخه خطی بنام کشف الکشاف، به شماره ۲۲۵۱، و العجائب الغربی، به شماره ۲۵۱۳، از کتابخانه دارالتحریر شاهی را معرفی و توصیف کرده است. این شماره ها جای نسخه در فهرست را نشان می دهد و بیانگر این است که پیش از سال ۱۳۲۴ نسخه های خطی کتابخانه سلطنتی فهرست شده است. مضافاً این که آن دستخط هایی که از شماره نسخه در فهرست دارالتحریر شاهی اطلاع می دهد،

یادداشت هایی از افرادی که در کتابخانه وی مصروف خدمت بودند، نشانی واضح از تعلق نسخه مورد مشاهده به کتابخانه سلطنتی عصر وی است. هم اکنون بخشی از نسخه های خطی کتابخانه سلطنتی در آرشیف ملی نگهداری می شود و بررسی یادداشت های فهرست نگاران، به همراه فهرست مخطوطات افغانستان از سرژ دولوژییه دوبورکوی و مقالاتی از نسخه شناسان آن روزگار در توصیف نسخه های کتابخانه سلطنتی، از سابقه فهرست نویسی در کتابخانه محمدظاهر شاه، آخرین شاه افغانستان، آگاهی می دهد.

فهرست نویسی در کتابخانه سلطنتی محمدظاهر شاه

هزاران نسخه خطی و اسناد تاریخی از کتابخانه سلطنتی به آرشیف ملی منتقل شده است. نسخه های این مجموعه اکثراً متضمن مهرها و یادداشت های فراوانی است که از ارزش تاریخی و فرهنگی برخوردارند. از جمله این یادداشت ها، محتویاتی که به ثبت و ضبط کتب و فهرست نویسی نسخه ها در کتابخانه حضور اشاره دارند، در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته است.

دیوان مهردل خان به شماره ثبت ۲۱۹۱ محفوظ در آرشیف ملی، متضمن مهر کتابخانه حضور و نیز یادداشت هایی در صفحات بدرقه به شرح زیر است:

- کلیات قلمی اشعار سردار مهردل خان در یکصد و بیست سه ورق زر کاغذ رقم ابریشمی، صفحه اول و دوم آن مجدول و مینیاتور و باقی صفحات دارای جداول منقش و مطلاً است. تاریخ اتمام تحریر و اسم محرر ندارد. عناوین آن به سنگرف نوشته شده، در وقایه منقش روغنی کار کشمیر.
- تحت نمبر ۲۲۰۹ فهرست کتب دارالتحریر شاهی.
- در فهرست کتابخانه اعلی حضرت المتوکل علی الله داخل شد، فی ۱۳۳۴. خلیلی.

از سه یادداشت بالا چند نکته استخراج می شود:

۱. شخصی که در کتابخانه مصروف بوده، نسخه را به طور خلاصه توصیف و این توصیف را بر روی یکی از صفحات سفید انتهای نسخه نگاشته است. عنوان کتاب، مؤلف، تعداد اوراق، تزیینات صفحات و

۵. نمره، شماره، Number.

حدائق مربوط به ده سال قبل از اقدام خلیلی به فهرست نویسی مخطوطات سلطنتی است.

همچنین در صفحه انجامه نسخه دیوان جامی، به شماره ثبت ۹۸۹ محفوظ در آرشیف ملی، مهر کتابخانه دولت خداداد افغانستان و مهر پاک شده‌ای از کتابخانه امیر عبدالرحمن خان به چشم می خورد. همچنین در پایان نسخه، داخل جلد، یادداشتی به خط خلیل الله خلیلی با عبارت: «در کتابخانه اعلیحضرت المتوکل علی الله محمدظاهر شاه ایده الله تعالی داخل فهرست شد. فی ۱۳۳۴ خلیلی» خوانده می شود. این نسخه متضمن عرض دیدهای فراوان است که تعلق نسخه به کتابخانه شاهان گورکانی را نیز نشان می دهد.

نسخه دیوان حاذق به شماره ثبت ۳۴۴۷ و کتابت ۱۰۴۲ نیز مهور به مهر کتابخانه حضور و یادداشتی است که شماره نسخه را در فهرست کتب دارالتحریر شاهی نشان می دهد:

- ۱۹۳۰ فهرست کتب دارالتحریر شاهی. نمبر ۱۷ خصوصی. در نسخه شرح حدیقه سنایی به شماره ثبت ۲۵۸۰، یک مهر اشکی شکل مخدوش، مهر کتابخانه سراج الملّه والدین، مهر کتابخانه سردار نصرالله خان، و مهر کتابخانه محمدظاهر شاه دیده می شود. در صفحه آخر، یادداشت های زیر به خرید نسخه مذکور و فهرست نویسی آن اشاره دارد:

- برای کتابخانه حضور همایونی نشانی شد.
- نمبر ۲۰۲۴ فهرست کتابخانه دارالتحریر شاهی. ش ۱۹ نمبر خصوصی ۲۰.

مهرهای دو شاه قبل از محمدظاهر شاه بر نسخه ای که جهت خرید برای کتابخانه حضور در نظر گرفته شده، می رساند که نسخه مذکور احتمالاً در جریان اغتشاشات ۱۳۰۷-۱۳۰۸ از کتابخانه شاهی خارج گردیده است.

مورد قابل توجه دیگر مربوط به نسخه جمشید و خورشید، کتابت سنه ۹۷۳ق با شماره ثبت ۲۲۵۲ است، که متضمن یادداشت های عرض کتابخانه های شاهان گورکانی و توصیف کاملی از نسخه است. این نسخه مهور به مهر کتاب دار خصوصی محمدظاهر شاه است. نام او محمد رحیم بوده است و سنه مندرج در مهر نشان می دهد که او از سال ۱۳۲۲ به عنوان کتابدار خصوصی حضور شاهانه، در دربار مصروف بوده است.

موارد زیر برخی نسخه هایی است که متضمن یادداشت های فهرست نگاران کتابخانه محمدظاهر شاه و خصوصاً یادداشت های خلیل الله خلیلی در سال های ۱۳۳۴ و ۱۳۳۵ می باشد:

۶. این یادداشت ها ممکن است به دستخط یکی از اعضای کتابخانه، مثلاً کتابدار، تحویل دار یا آمر کتابخانه باشد؛ اما چون به فهرست نویسی نسخه اشاره دارد، زیر عنوان کلی یادداشت های فهرست نگاران آمده است.

ش.	عنوان نسخه	تاریخ کتابت	شماره ثبت	مهرها	یادداشت ها
۱	دیوان جامی	—	۹۸۹	کتابخانه دولت خداداد کتابخانه امیر عبدالرحمن خان	در کتابخانه اعلیحضرت المتوکل علی الله محمدظاهر شاه ایده الله تعالی داخل فهرست شد. فی ۱۳۳۴. خلیلی
۲	دیوان حاذق	—	۳۴۴۷	کتابخانه اعلیحضرت ظاهر شاه	۱۹۳۰ فهرست کتب دارالتحریر شاهی نمبر ۱۷ خصوصی
۳	خمسه امیر خسرو دهلوی	—	۹۷۳	—	در فهرست کتابخانه اعلیحضرت المتوکل علی الله داخل شد. ۱۳۳۴. خلیلی نمبر ۲۴۴۳ فهرست کتب
۴	جمشید و خورشید	۹۷۳ق	۲۲۵۳	کتابدار خصوصی حضور شاهانه، محمد رحیم، ۱۳۲۲	یادداشت های عرض گورکانی و توصیف دقیق نسخه خوانده می شود.

ش.	عنوان نسخه	تاریخ کتابت	شماره ثبت	مهرا	یادداشت‌ها
۵	گلستان سعدی	—	۹۹۱	—	در کتابخانه اعلیحضرت المتوکل علی الله محمدظاهر شاه پادشاه افغانستان ایده الله تعالی داخل فهرست «ناخواها» افزود «ناخوانا» ۱۴ رمضان «ناخوانا». خلیلی
۶	دیوان پیرمحمد کاکر	۱۲۲۹ق	—	—	نمبر خصوصی ۵۷ نمبر ۲۰۲۷ فهرست کتابخانه دارالتحریر شاهی
۷	یوسف و زلیخا	۹۸۷ق	۲۳۷۵	—	در فهرست کتابخانه اعلیحضرت المتوکل علی الله داخل آمده «ناخوانا» نمبر ۱۹۸۳ از فهرست کتابخانه دارالتحریر شاهی. ۱۳۳۴. خلیلی
۸	هفت اورنگ	۹۰۷ق	۲۳۷۱	—	این نسخه شریفه هفت اورنگ (هفتورنگ) مولینا نورالدین عبدالرحمن جامی هرویست. متوقی ۸۹۸ که بخط ابوطاهر کاتب در سال ۹۰۷، یعنی نه سال بعد از وفات جامی، نگارش یافته. جزء اول و دوم و سوم دفتر اول و دوم و سوم سلسله الذهب است که کاتب در سرلوح بسهوان آن را تحفة الاحرار و... و خردنامه نگاشته. جزء چهارم سلامان و ابسالست. جزء پنجم تحفة الاحرار است که در سرلوح بسهوان سلسله الذهب نگاشته شده. جزء ششم سبحة الابرار و جزء هفتم لیلی و مجنون، جزء ششم خردنامه اسکندری می‌باشد. خلیلی مکرر اینکه در خردنامه اسکندری صفحه آخر که نام کاتب در آن نقش گردیده از خود خردنامه است و چار ورق ماقبل آن از یوسف و زلیخای جامیست. خلیلی. ۲۲۱۰ فهرست.
۹	تاریخ سند	—	۲۳۱۳	—	شماره ۲۲۱۷ فهرست کتب دارالتحریر شاهی. ۴۴
۱۰	نفحات الانس	۹۴۰ق	۲۲۰۷	—	فهرست ۴۵۲۵
۱۱	مثنوی معنوی	۱۰۰۵ق	۱۰۶۹	—	نمبر فهرست ۳ فهرست سلجوقی مرحوم ۲۵۶۰
۱۲	قرآن شریف	—	۲۲۸۳	—	نمبر خصوصی الف. نمبر دارالتحریر شاهی ۲۲۷۸ در فهرست کتابخانه شخصی اعلیحضرت المتوکل علی الله داخل شد، سنه ۱۳۳۴. خلیلی
۱۳	قصاید مولانا نظام استرآبادی	۹۷۴ق	۳۸۲۸	کتابخانه نصرالله خان، امیر عبدالرحمن خان	در فهرست کتابخانه اعلیحضرت المتوکل علی الله داخل شد. ۱۳۳۵. خلیلی

ش.	عنوان نسخه	تاریخ کتابت	شماره ثبت	مهرها	یادداشت‌ها
۱۴	عجایب المخلوقات	۱۰۴۹ق	۱۸۷۷	—	در فهرست کتابخانه اعلیحضرت المتوکل علی الله داخل شد. خلیلی نمبر دارالتحریر ۲۵۰۶ نمبر خصوصی ۷۸
۱۵	چند برگ از قرآن شریف	—	۲۱۵۲	—	نمبر کتابخانه دارالتحریر شاهی ۲۳۴۱ بر ۱۵۸
۱۶	قرآن	۹۰۲ق	۲۱۳۲	—	در فهرست کتابخانه المتوکل علی الله محمدظاهر شاه آیده الله تعالی داخل شد. فی ثور ۱۳۳۵. خلیلی
۱۷	شرح حدیقه سنایی	۱۰۳۸ق	۲۵۸۰	مهر اشکی مخدوش، مهر کتابخانه سراج الملة والدین امیر حبیب الله خان، مهر کتابخانه نصرالله خان، مهر کتابخانه حضور	برای کتابخانه حضور همایونی نشانی شد. نمبر ۲۰۲۴ فهرست کتابخانه دارالتحریر شاهی. ش ۱۹ نمبر خصوصی ۲۰
۱۸	بهارستان جامی	—	۲۳۱۷	—	در فهرست کتابخانه المتوکل علی الله محمدظاهر شاه آیده الله تعالی داخل شد. فی سنه ۱۳۳۴. خلیلی
۱۹	مسافرت محمدظاهر شاه به اروپا	۱۳۲۹ق	۳۴۸۱	—	تشکر و امتنان از مساعدت‌های اخلاقی جناب فاضل دانشمند حافظ نورمحمد خان «کهگدای» کفیل و دیگر منسوبین محترم دارالتحریر شاهی که حین مراجعه‌ام بدانجا اکثری مواد و فهرست‌های طرف ضرورتم را به دسترسم گذاشته و تسهیلات معنوی فراهم نموده‌اند، همچنان از معاونت‌های اخلاقی آقایانی که در قسمت تهیه و ترجمه آثار عربی مربوط به این کتاب با من ابراز داشته‌اند قلباً متشکر و ممنونم. با احترام، میر سعید «گلچین»
۲۰	تاریخ افغانیه	—	۳۷۸۷	مهر کتابخانه حضور، مهر عبدالحی حبیبی دقندهار افغانستان	گزارشی به خط فیض محمد کاتب عنوان شاهزاده حبیب الله خان درباب مقابله کتاب مذکور با چهار نسخه خطی و یک کتاب چاپی دیده می‌شود.
۲۱	تفسیر چار جلد تراجم	—	۲۱۶۰	مهر کتابخانه دارالتحریر شاهی، ۱۳۳۸	۵۱۳۲ فهرست
۲۲	جامع الاصول	—	۹۰۲	—	شماره ۵۳۴۲ فهرست
۲۳	علم خانه دانش (ترجمه کلیه و دمنه به پشتو)	—	۲۱	مهرهای کمرنگ و ناخوانا	نمبر ۱۹۸۱ فهرست کتب دارالتحریر شاهی نمبر خصوصی ۶۲ همچنین یادداشت بسیار کمرنگی به امضای نورمحمد و احتمالاً به خط حافظ نورمحمد کهگدای درباره عنوان و مؤلف کتاب دیده می‌شود.

خلیل الله خلیلی، سرژ دولوژییه دوبورکوی^۷ و کتابخانه سلطنتی

از فهرست کتابخانه خصوصی و دارالتحریر شاهی که توسط خلیل الله خلیلی^۸ و فهرست‌نگاران کتابخانه سلطنتی دوره محمدظاهر شاه تهیه شده است، اثری بر جای نمانده است و یا پنهان مانده است. خلیلی خود در باب چگونگی فهرستی که از کتابخانه سلطنتی تهیه کرده بوده و سرنوشت آن چنین گفته است:

از اعلی حضرت خواستم که من این نسخ مخطوط کتابخانه اعلی حضرت را فهرست کنم. چه بگویم که چه نسخه‌ها بود. برای سه صد کتاب فهرست کردم، این آقای همایون اعتمادی هم در آنجا تحویلدار این کتابخانه بود، او هم با من کار می‌کرد، و بسیار مینیاتوریست زبردست بود [...]. فهرستی که من ترتیب دادم، شاید در حدود هشتصد صفحه رسیده بود. چون آن وقت ماشین فوتوکاپی نبود که من این را فوتوکاپی می‌کردم، کسی هم پیدا نشد که برای من استنساخ کند، خود من یک نسخه استنساخ کرده و آوردم در کتابخانه خود گذاشتم و یک نسخه را به کتابخانه سلطنتی ماندم. از آن نسخه که خود من داشتم، نصف آن را استنساخ کردم و به «تاراچند» هندی که رایزن سفارت هند بود در ایران و کتاب‌ها نوشته بود، از من عبدالرئوف بینوا خواست و با او دوستی و آشنایی داشت، گرفت و به دستش داد، او گفته بود طبع می‌کنم به نام خود خلیلی، اما رفت که رفت. دیگر ندانستم طبع کرده یا نکرده و تا کجا کشید، و چون کتابخانه مرا ضبط کردند و کتاب‌های مرا غارت نمودند، و آثار و اوراق مرا از بین بردند، آن فهرست را نیز از میان برداشتند. و باید هم برمی‌داشتند، زیرا که چون نسخ مخطوط کتابخانه سلطنتی را دزدی کرده بودند،

7. Serge de Laugier de Beaurecueil (1917-2005).

۸. خلیل الله خلیلی، پسر محمدحسین خان، مستوفی الممالک دربار امیرحیب‌الله خان بود، همو که به حکم امیر امان‌الله خان در پنجم شعبان ۱۳۳۷ق/ ۱۹۱۹م به دار آویخته شد و اموال او، از جمله کتابخانه خطی او، به امر شاه امان‌الله خان مصادره و به همراه بخشی از کتابخانه سردار نصرالله خان نایب‌السلطنه، کتابخانه معارف را تشکیل داد. خلیلی در سال ۱۳۳۰ ریاست مستقل مطبوعات را عهده‌دار بود و در سال ۱۳۳۲، به عنوان مشاور عالی سلطنتی در دربار محمدظاهر شاه مقرر شد و تا آخر عمر از دوستان نزدیک محمدظاهر شاه باقی ماند. مدتی نیز نماینده پارلمان بود و در سال‌های نخستین دهه ۵۰، به عنوان سفیر کبیر مدتی در عربستان سعودی و سپس در عراق مشغول به کار بود و بعد از هفت‌تور/ اردیبهشت ۱۳۵۷ سفارت را ترک کرد. از او آثار زیادی بر جای مانده است که می‌توان به کتاب‌هایی نظیر سلطنت غزنویان، فیض قدس، احوال و آثار حکیم سنایی، از بلخ تا فونیه، یمگان، نی‌نامه و عباری از خراسان اشاره کرد.

سپاهیان فرهنگ‌سوز روسیه، و از روی این فهرست رسوا می‌شدند، از این جهت باید فهرست را محو می‌کردند می‌بردند با خود؛ و من یقین دارم که آن کتاب‌های کتابخانه سلطنتی، آن نسخه‌های عالی و بی‌نظیر از میان رفته‌اند. چه بگویم که چه نبود که در آنجا نبود، فرمان‌ها بود [...]. یک روزی آمدند و اطلاع آوردند که عمارات تحتانی قصر برج شمالی را می‌خواهند ترمیم کنند، و یک کاوشی کرده‌اند یک صندوق کلانی پیدا شده است و در آن بعضی نوشته‌هاست. یک‌صد و هشتاد یا دوصد و هشتاد در میان آن صندوق لوحه‌های کاغذی یافتند، به خط بزرگ‌ترین نویسندگان و استادان حسن خط که در هرات نوشته شده بود. این در وقت امیر عبدالرحمن خان در اینجا جمع شده بود. آن را هم در کتابخانه آوردند، البته چند دانه این‌ها در راه به دست حافظ نورمحمد^۹ و این‌ها ضایع شد، یعنی آن‌ها گرفتند و بقیه را آوردند در کتابخانه ماندند و از میان رفت [...]. رهنان خائن مدنیّت‌سوز هرچه آثار تاریخی در افغانستان بود برداشتند و بردند و زدند، بعضی را سوختند و بعضی را نگاه کردند، تا یک روز دیگر افتخارات مسکو [...]. حساب کنند. حالا که من یاد می‌کنم، اشک از چشمم می‌ریزد، این سرمایه تاریخ افغانستان بود، این سرمایه مردم افغانستان بود، این سرمایه افتخارات افغانستان بود. (خلیلی، ۱۳۹۰: ۳۷۲-۳۷۶)

اگرچه فهرست خلیلی چاپ نشد و دست‌نویس وی نیز، به گفته خودش، از میان رفت، اما نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه سلطنتی در سال ۱۹۶۴ توسط سرژ دولوژییه دوبورکوی، شرق‌شناس و انصاری‌شناس فرانسوی، فهرست‌نویسی و در قاهره به نشر رسید.^{۱۰} او مشخصات نسخه‌های خطی هر دو کتابخانه خصوصی و دارالتحریر شاهی را در فهرست خویش آورده است، که در مجموع ۲۷۷ مخطوط^{۱۱} را احتوا می‌کند. عنوان نسخه، مؤلف، روزگار وی، نوع خط، تعداد سطور، نوع کاغذ، نام کاتب،

۹. محافظ نورمحمد گهگدای که از سال ۱۳۴۱ به عنوان سرمنشی حضور مقرر شد. پیش از این نیز از سال ۱۳۰۸ در دارالتحریر شاهی ایفای وظیفه می‌کرد.
۱۰. دوبورکوی ۱۵۹۶ نسخه خطی در کتابخانه‌های محمدظاهر شاه، موزه کابل، موزه هرات، وزارت مطبوعات، وزارت معارف و دانشکده ادبیات دانشگاه کابل را تحت اسم هر کتابخانه به زبان فرانسوی فهرست‌نویسی کرد و در ۴۲۰ صفحه، در سال ۱۹۶۴م در قاهره به نشر رسانید. او این فهرست را به محمدظاهر شاه و سایر دوستان افغانی تقدیم کرده است.
۱۱. نسخه‌های خطی کتابخانه سلطنتی محمدظاهر شاه شامل ۸۹ نسخه عربی، ۱۴۸ نسخه فارسی، ۱۵ نسخه پشتو و ۴۵ مجموعه بوده است که از صفحه یک الی ۶۷ فهرست را در بر می‌گیرد.

تاریخ کتابت، کاغذ، صحافی و وضعیت نسخه از جمله اطلاعاتی است که ذیل هر نسخه آمده‌است. او در مقدمه فهرست خویش می‌نگارد:

هفت سال پیش ما با کمک شایسته دوستان آقای خلیل‌الله خلیلی، رئیس دفتر مطبوعاتی، شروع به درست کردن مستندات کردیم اما شرایط مختلف پیش‌بینی‌نشده و نیاز به بازگشت به قاهره مانع از این شد که از صد مورد بیشتر آماده کنیم. در تمام مدت اقامت‌مان در افغانستان، مشغول به کار بودیم، به طوری که در قصر دلگشا کتاب‌ها را دسته دسته برای ما می‌آوردند. لازم به ذکر است که ما حدود ۳۰ نسخه خطی را که قبلاً برای آن‌ها سند تهیه کرده بودیم، بررسی نکردیم (بیشتر قرآن‌ها) برخی از این نسخه‌ها به اعلیحضرت هدیه شده‌بود و برخی هم در [بخش] صحافی بود. با این وجود ما با استفاده از مستنداتی که قبلاً آماده شده‌بود، آن‌ها را در فهرست خود وارد کردیم. (de BEAURECUEIL, 1964: IX)

یادداشت‌های برجای‌مانده بر روی نسخه‌های خطی کتابخانه سلطنتی که پیش‌تر بدان‌ها اشاره شد، نشان می‌دهد که خلیلی فهرست‌نگاری نسخ خطی کتابخانه سلطنتی را از سال ۱۳۳۴ش/۱۹۵۵م شروع کرده‌است؛ و دوبورکوی نیز در مقدمه فهرست خویش اذعان می‌کند که او هفت سال پیش، یعنی در حدود ۱۹۵۷م، کار بر روی مجموعه سلطنتی را با کمک خلیلی آغاز کرده و موفق شده‌است یک‌سوم نسخه‌های خطی را فهرست کند. او سپس در سپتامبر ۱۹۶۲م جهت شرکت در بزرگداشت نهمین سالگرد خواجه عبدالله انصاری به افغانستان دعوت شد و در این فرصت، کار آغازشده را تکمیل نمود و کتابخانه‌های محمدظاهر شاه، موزه کابل و دانشکده ادبیات را نیز در فهرست داخل و در سال ۱۹۶۴م فهرست مجموعی شش کتابخانه را به نشر رسانید. قابل ذکر است دوبورکوی فهرست‌نویسی نسخ خطی کتابخانه وزارت مطبوعات، وزارت معارف و موزه‌هرات را در مدت اقامت اوّلش در هرات تکمیل و در سال ۱۹۵۶م/۱۳۳۵ش در قاهره منتشر کرده‌بود (Ibid).

اگرچه همان‌طور که پیش‌تر ذکر شد بر اساس اسناد برجای‌مانده بر روی نسخه‌های خطی کتابخانه سلطنتی، خلیلی حدود شش یا هفت سال پیش از دوبورکوی (یعنی

در سال ۱۳۳۴ش/۱۹۵۵م) فهرست‌نگاری کتابخانه محمدظاهر شاه را آغاز کرده‌بود، اما وی در خاطراتش در جایی که از کتابخانه سلطنتی سخن می‌گوید، از فهرست دوبورکوی و آموشد‌های او، دقیقاً در زمانی که خود مصروف فهرست‌نویسی نسخه‌های سلطنتی بود، سخنی به میان نیاورده‌است. به‌گفته خلیلی، امروزه نمی‌دانیم در کتابخانه محمدظاهر شاه چه نسخه‌هایی وجود داشته‌است، در حالی که دوبورکوی در سال ۱۹۶۴م توصیف ۲۷۷ نسخه خطی از کتابخانه دارالتحریر شاهی و کتابخانه خصوصی محمدظاهر شاه را به نشر رسانده‌است.

خلیلی اذعان می‌کند که ۳۰۰ نسخه خطی را فهرست نموده، که ۸۰۰ صفحه دستنویس را احتوا می‌کرده‌است. در باب این‌که این نسخه‌ها مربوط به کتابخانه خصوصی محمدظاهر شاه بوده‌است و یا کتابخانه دارالتحریر شاهی نیز اشاره‌ای نمی‌کند. با این اوصاف، می‌توان این‌طور نتیجه گرفت که فهرست خلیلی و فهرست دوبورکوی، از نظر تعداد نسخه و نیز عناوین نسخه‌ها، تقریباً مشابه یکدیگر بوده‌است. با این تفاوت که خلیلی به تشریح و توصیف بیش‌تری از نسخه‌ها پرداخته، زیرا کتابخانه به‌طور کامل در دسترس وی بوده‌است و از سویی بر خلاف دوبورکوی، محدودیت زمانی جهت تشریح و توصیف نسخه‌ها نداشته‌است.

بنابراین، بر اساس فهرست دوبورکوی، می‌دانیم که در کتابخانه سلطنتی عصر محمدظاهر شاه، تا پیش از سال ۱۹۶۴م چه نسخه‌هایی وجود داشته‌است و صرفاً بی‌خبری ما از نسخه‌هایی است که در خلال سال‌های ۱۹۶۴ تا ۱۹۷۳م به کتابخانه سلطنتی افزوده شده و در فهرست دوبورکوی نیامده‌است.

البته باید یادآوری کرد در سال ۱۳۶۰ش/۱۹۸۱م به تعداد ۶۸۵ نسخه خطی از ارگ ریاست جمهوری به آرشیف ملی انتقال داده‌شد (نیلاب رحیمی، ۱۳۶۱: ۳۰۵) و این کتب همان نسخ خطی کتابخانه محمدظاهر شاه بوده‌است. مقایسه مقبوض‌های موجود در آرشیف ملی که تسلیم‌دهی این نسخ را نشان می‌دهد و نیز دفاتر جمع‌داری عبدالقدیر مشتری (کتابدار آرشیف ملی) که مربوط به نسخ خطی ارگ

نشر رسید. این اولین فهرست مخطوطات افغانستان است که در ساختار واقعی یک فهرست در سال ۱۳۱۴ به نشر رسیده است. سرور گویا اعتمادی، مؤلف فهرست مذکور، در مقدمه اثر خویش به غارت آثار قلمی کتابخانه‌های افغانستان در دوران اغتشاش^{۱۴} اشاره کرده و آرامشی را که در دوره محمدظاهر شاه به وجود آمده است فرصتی جهت معرفی ذخایر قلمی افغانستان دانسته و اظهار امیدواری کرده که در سایه سلطنت محمدظاهر شاه، که فضا جهت چنین اموری مساعد شده است، نسخه‌های بیش‌تری از کتابخانه‌های خطی افغانستان معرفی شود (گویا اعتمادی، ۱۳۱۴: ۱۷۳).

در این سال‌ها به‌جز فهرست فرانسوی دوبورکوی که در سال ۱۹۶۴ به نشر رسید، از کتابخانه سلطنتی تا ختم حکومت شاهی محمدظاهر شاه در سال ۱۹۷۳م، هیچ فهرست کاملی به نشر نرسید و صرفاً در دوران جمهوری، زمانی که محمدظاهر شاه در تبعید به سر می‌برد، عبدالحی حبیبی در پژوهش گسترده‌ای به نام هنر عهد تیموریان و متفرعات آن به معرفی ۲۶۴۵ نسخه خطی مربوط به عهد تیموریان در ۱۴ کشور^{۱۵} پرداخته است و از میان ۱۰۴ نسخه که از کتابخانه‌های افغانستان معرفی شده، ۲۵ نسخه مربوط به کتابخانه سلطنتی است و به‌نوعی فهرستی گزیده از آثار خطی کتابخانه سلطنتی در زمینه هنر تیموریان است.^{۱۶}

در این دوره، مجلات کابل، آریانا، آئینه عرفان و سالنامه کابل محمل‌هایی جهت معرفی آثار مخطوط در قالب تک‌مقاله و یا سلسله مقالات بودند و آن‌ها که به کتابخانه سلطنتی دسترسی داشتند، بعضی از نسخه‌های خطی را به معرفی می‌گرفتند. عبدالحی حبیبی در چند شماره سال ۱۳۲۴ (سال سوم) مجله آریانا، فهرست‌گونه‌ای از چند نسخه خطی کتابخانه سلطنتی را به نشر رساند. همچنین ادیبان و

می‌باشد و مقایسه با فهرست دوبورکوی، تا حدی ما را از نسخه‌های اضافه‌شده در سال‌های بعد از ۱۹۶۴ و نسخه‌های مفقودشده از فهرست دوبورکوی آگاه می‌سازد.^{۱۲} خلیلی در حدود ۵۰ سال (از ۱۹۲۹ تا ۱۹۷۸م) در مشاغل و مناصب عالی حکومتی کار کرد، از دوستان نزدیک محمدظاهر شاه بود و دوستان قدرتمند بسیاری در دستگاه حکومتی و نیز خارج از کشور داشت. او از سال ۱۳۳۲ش تا زمانی که محمدظاهر شاه در قدرت بود، به کتابخانه سلطنتی دسترسی داشت و حتی پس از کودتای سردار محمدداود خان در سال ۱۹۷۲م/۱۳۵۲ش، باز هم از جایگاه رفیعی برخوردار بود و به‌عنوان سفیر در چند کشور عربی ایفای نقش کرد. با توجه به این جایگاه و امکانات، این‌که او موفق نشده است اثر مهمی چون فهرست کتابخانه سلطنتی یک شاه مقتدر را، که ۴۰ سال به‌آرامی در افغانستان حکومت کرد، به نشر برساند، درخور تأمل است.^{۱۳}

در کنار خلیل‌الله خلیلی که دسترسی کامل به کتابخانه سلطنتی داشته است، همایون اعتمادی مسئول کتابخانه و همکار خلیلی در فهرست‌نگاری بوده است. او مینیاتوریست و دوست شاه نیز بود. حافظ نورمحمد کهنگدای، نسخه‌شناس و خوشنویس لایق، در سمت رئیس دارالتحریر شاهی (سرمنشی حضور) اختیارات و صلاحیت‌های ویژه‌ای داشته است و به‌نوشته و کیلی، او و همایون اعتمادی در تشکیل مجدد و غنا بخشیدن به کتابخانه شاهی نقش قابل توجهی داشته‌اند. با این حال فهرست کتابخانه سلطنتی هرگز به نشر نرسید.

فهرست‌های گزیده و تک‌نگاری‌های منتشرشده

در ابتدای عصر محمدظاهر شاه، فهرستی از ۵۷ نسخه خطی موجود در کتابخانه‌های موزه کابل، معارف و کتابخانه ملی دارالسلطنه کابل تهیه و در سالنامه کابل به

۱۲. اسناد مربوط به تسلیم‌دهی نسخه‌های ارگ ریاست جمهوری و دفاتر جمع‌داری مربوط به آن در آرشیف ملی و نیز نزد خانواده کتابدار یادشده محفوظ است و نگارنده در زمانی که ریاست آرشیف ملی را عهده‌دار بود، اسکن دفاتر مذکور را تهیه کرد.

۱۳. چنانچه فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه سلطنتی محمدظاهر شاه به‌همت خلیل‌الله خلیلی اقبال چاپ می‌یافت، بدون شک مهم‌ترین و ارزنده‌ترین اثر وی محسوب می‌شد.

۱۴. اشاره به جنگ داخلی و اغتشاشات سال ۱۳۰۷ - ۱۳۰۸ش/۱۹۲۹م: شورش حبیب‌الله کلکانی، استعفا و تبعید شاه امان‌الله خان، حکومت ۹ ماهه حبیب‌الله کلکانی و جریانات محمدنادر شاه.

۱۵. شامل کتابخانه‌های اتحاد جماهیر شوروی، افغانستان، آلمان، انگلستان، ایران، پاکستان، ترکیه، سویدن، فرانسه، قاهره، واتیکان، وین، هند و یوگسلاوی.

۱۶. فهرست افغانستان از صفحه ۳۲۴ تا ۳۸۴ و ۹۶۳ و ۹۶۴ را شامل می‌شود.

نسخه‌شناسان دیگری به معرفی نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های شخصی، موزه ملی، دانشگاه کابل و حتی کتابخانه‌های خطی کشورهای چون هندوستان، ترکیه، اتحاد جماهیر شوروی، پاکستان و کشورهای اروپایی پرداختند که نشان از آشنایی و ارتباط علمی و فرهنگی نسخه‌شناسان افغانستان با مجموعه‌های خطی آن کشورها دارد. به هر صورت، تکنگاری‌هایی^{۱۷} که در معرفی نسخ خطی به قلم اندیشمندان آن دوره به نشر رسید، اگرچه در معرفی مخطوطات افغانستان قابل ستایش است اما در آن زمان نیز روشن بود که نمی‌تواند در نقش و کارکرد فهرست، آن خدمتی را که شایسته است به انجام برساند.

و این چنین در سراسر این دوره، بر خلاف آنچه امید می‌رفت و با وجود کوشش‌هایی که توسط شناخته‌شده‌ترین ادیبان و نسخه‌شناسان در این زمینه صورت گرفت، فهرست کاملی از کتابخانه سلطنتی به دست نسخه‌شناسان و فهرست‌نگاران افغانستان به نشر نرسید.

خاتمه

دوران چهل ساله سلطنت محمدظاهر شاه با کودتای سفید ۱۳۵۲ش/۱۹۷۳م به پایان رسید و در جریان کودتا برخی از نسخه‌های کتابخانه سلطنتی مورد دستبرد قرار گرفت. چند سال بعد نیز، در زمان حکومت سوسیالیستی افغانستان (در سال ۱۳۶۰/۱۹۸۱) نزدیک به هفتصد نسخه این کتابخانه به آرشیف ملی سپرده شد. به این ترتیب بساط کتابخانه سلطنتی در افغانستان برای همیشه در هم پیچیده شد.^{۱۸}

۱۷. جهت آگاهی بنگرید به فهرست مقالات فارسی ایرج افشار، ایران اور افغانستان مین مخطوطات کی فهرستین از عارف نوشاهی، و فهرست مقالات هر کدام از مجلات افغانستان که به طور جداگانه به نشر رسیده است.

۱۸. بعد از کودتای ۱۹۷۳ و سپس انتقال نسخ خطی آن در دوره حکومت سوسیالیستی به آرشیف ملی، کتابخانه سلطنتی افغانستان به معنای واقعی آن دیگر وجود ندارد. اما در سال‌های اخیر، اسناد تاریخی موجود در ارگ ریاست جمهوری که در طول ده‌ها سال انباشه شده بود و به شکل نامناسب نگهداری می‌شد، تفکیک، طبقه‌بندی و به صورت ابتدایی توصیف و دیجیتال شد. این اسناد به همراه ۱۶۰ نسخه خطی که اکثراً به عصر شاه امان‌الله خان ارتباط می‌گیرد، از مدت سه سال بدین سو در ساختمان جداگانه‌ای به نام آرشیف ارگ ریاست جمهوری محفوظ است. هر چند که از سرنوشت آن بعد از سقوط کابل به دست طالبان در ۱۵ آگوست ۲۰۲۱ اطلاع چندانی در دست نیست.

منتشر نشدن فهرست خلیلی نه به علت کمبود امکانات چاپ و عدم توانایی مالی مؤلف و دستگاه حاکمه آن روزگار بوده، بلکه دلایل دیگری وجود دارد که لازم است در آن تأمل شود. دست‌بردهای احتمالی توسط افراد بانفوذ در دستگاه شاهی - آن‌چنان که خلیلی به آن اشاره کرده است - نیز نمی‌تواند علت قانع‌کننده‌ای باشد. به ویژه این‌که فهرست خلیلی بسیار پیش از دست‌بردهای دهه ۱۹۷۰ تألیف شده بود. او می‌توانست همزمان با فهرست فرانسوی دوبروکوی و یا اندکی بعد، فهرست کتابخانه سلطنتی را به نشر برساند. چاپ فهرست دوبروکوی نیز نمی‌توانست مانعی جهت چاپ فهرست خلیلی باشد. فهرست دوبروکوی مشتمل بر توصیف موجزی از نسخه‌ها است که به زبان فرانسوی در قاهره نشر شده بود و پژوهشگران بسیاری در منطقه به فهرستی که توصیف مفصل و دقیقی از نسخه‌های خطی کتابخانه سلطنتی را به زبان فارسی ارائه داده‌باشد نیاز مبرم داشتند.

برخی از نسخه‌شناسان و پژوهشگران، مهم‌ترین علت چاپ نشدن فهرست کتابخانه سلطنتی را بی‌اعتنایی به میراث ادبی و تاریخی زبان فارسی در دوره حکومت محمدظاهر شاه^{۲۰} و حذف آنچه سابقه تاریخی این زبان را در افغانستان برجسته می‌سازد می‌دانند؛ چرا که تعداد قابل توجهی از نسخه‌های خطی موجود در آن کتابخانه، به فارسی بوده است. محمدهاشم خان صدراعظم در سال ۱۹۳۶ فرمانی صادر کرد تا زبان پشتو به تدریج در تمام سطوح مکاتب و دفاتر افغانستان جایگزین زبان فارسی شود. در آن زمان یکی از نگرانی‌ها، رشد پان‌ایرانیسم در افغانستان بود و صدراعظم چنین فرمانی را در مقابل پان‌ایرانیسم صادر کرد (صیقل، ۱۳۹۴: ۲۴۱). ناسیونالیست‌های حاکم آن روزگار اعتقاد داشتند بهترین راه برای حل مشکلات سیاسی و اقتصادی افغانستان تقویت اندیشه تفوق‌طلبی و اتحاد پشتون‌ها بر اساس زبان، قومیت، فرهنگ و دیانت واحد است (صیقل، ۱۳۹۴: ۱۵۶) و یکی از نتایج زیان‌بار آن فارسی‌ستیزی و به ویژه نادیده گرفتن میراث خطی برجای مانده از آن شد. به این ترتیب، در تمام دوره سلطنت محمدظاهر شاه و خاندان وی، به جز

- خلیلی، خلیل‌الله (۱۳۹۰). یادداشت‌های استاد خلیل‌الله خلیلی طی مکالمه با دخترش ماری. به‌کوشش ماری خلیلی و افضل ناصری. ویرجینیا: ماری خلیلی.
- د افغانستان کالنی (۱۳۴۶). کابل: د اطلاعاتو او کلتور وزارت. ص ۳۸۳-۳۹۱.
- گویا اعتمادی، محمدسرور (۱۳۱۴). «بعضی از نسخه‌های نایاب قلمی کابل». سالنامه کابل. ص ۱۷۳-۱۸۸.
- صیقل، امین (۱۳۹۴). افغانستان معاصر. کابل: انتشارات سعید.
- نیلاب رحیمی، غلام فاروق (۱۳۶۱). سیر تاریخ کتابخانه‌ها در افغانستان. کابل: وزارت اطلاعات و کلتور.
- وکیلی فوفلزایی، عزیزالدین (۱۳۹۷). مختصر تاریخ مطابع و جراید افغانستان. کابل: وزارت اطلاعات و فرهنگ.
- _____ (۱۳۵۰). «مختصر معلومات در خصوص استکتاب و کتابخانه در افغانستان». آریانا، ش ۳۰ (یک): ۳۰-۹.

- de BEAURECUEIL, Serge de Laugier (1964). *Manuscripts d'Afghanistan*. Caire, l'Institut Francais d'Archeologie Orientate.

فهرست فرانسوی دوبورکوی، که آن هم در قاهره و به زبان فرانسوی به نشر رسید، هیچ فهرست دیگری فرصت و موقع نشر نیافت.^{۱۹}

لازم به ذکر است که رویداد تخصصی مهمی مانند سمینار بین‌المللی نسخ خطی در ماه اسد ۱۳۴۶ / اگوست ۱۹۶۷ در کتابخانه دانشگاه کابل با پیام محمدظاهر شاه، سخنرانی صدر اعظم محمدهاشم میوندوال، عبدالرئوف بینوا وزیر اطلاعات و کلتور و توریالی اعتمادی رییس دانشگاه کابل برگزار شد. در این سمینار، که با حضور نمایندگان یازده کشور مختلف و نماینده یونسکو در سطح عالی برگزار شده بود، به‌طور جدی به تهیه و چاپ فهرست‌های نسخ خطی و خصوصاً فهرست‌نویسی آن دسته از مجموعه‌هایی که بیم مفقودی آنها می‌رود، تأکید شد. در آن روزگار، نه کمبود نسخه‌شناس و متخصص وجود داشت و نه ناآگاهی از آنچه در حوزه مخطوطات و فهرست‌نگاری، در سطح کشورهای منطقه و جهان، اتفاق می‌افتاد. اما توجه و مساعی که انتظار می‌رفت در زمینه تدوین و نشر فهرست‌های نسخ خطی، در حکومت آرام و طولانی محمدظاهر شاه و در دوره‌ای که امکانات چاپ و نشر گسترده بود رونما گردد، به وجود نیامد، و اگر نبود فهرست سرژ دولوژیه دوبورکوی، امروز از مخطوطاتی که روزگاری در کتابخانه سلطنتی محمدظاهر شاه محفوظ بود، هیچ اطلاعی نداشتیم.

منابع

- آهنگ، محمدکاظم (۱۳۴۶). «سمینار بین‌المللی نسخ خطی». آریانا، ش ۲۷۲: ۱۰۹-۱۱۶.
- حبیبی، عبدالحی (۱۳۲۴). «از نسخه‌های خطی افغانستان». آریانا، ش ۶، ۱۱، ۱۲.
- _____ (۱۳۹۸). هنر عهد تیموریان و متفرعات آن. کابل: انتشارات کتب بیهقی.

۱۹. اگرچه شخص محمدظاهر شاه به تعصب قومی و زبانی شهره نبود و تصویر شاهی آرام و دموکراتیک از او ترسیم شده است، اما اقداماتی که در زمان سلطنت وی (در دوران صدارت محمدهاشم خان و سردار محمدداود) صورت گرفت، باعث افزایش تعصبات زبانی و قومی گسترده‌ای در کشور شد. توسعه زبان پشتومی توانست بدون فارسی‌ستیزی نیز صورت گیرد.

Table of Contents

Editorial

Shouldering the Responsibility for Scholarship 3-4

Articles

On a Specific Phonetic Change in the Persian Language / Ali Ashraf SADEGHI 5-7

Ferdowsi in the Court of Solomon? / Abolfazl KHATIBI, Amir ARGHAVAN 8-17

Şadrā's Use of Fakhr al-din Rāzī's *al-Mabāḥith al-Mashriqiyya* in the *Asfār* / Cécile BONMARIAGE; Translated by Saeed ANVARI, Maryam MAHDAVI MAZDEH 18-35

Two Newly-Found Couplets from Rūdakī in a Newly-Discovered Book on Prosody and Rhetoric from the Late Seventh Century AH / Seyyed MohammadHosein HAKIM 36-43

The Royal Library of Muhammad Zāhir Shāh and Cataloguing its Manuscripts / Masumeh NAZARI 44-53

First Pages of the *Shahname* of Qawām al-dīn Hasan-i Wazīr / Amir ARGHAVAN 54-83

The Pope and the Bitter Fanatic / Oscar White MUSCARELLA; Translated by Hedyeh RAHBARI 84-90

Qaşab-i Si Dāmanī and *Dah-Nuh*, Two Obscure Expressions in Xāqānī's Collection of Poetry / Seyyed Mohsen HOSEYNI VARDANJANI 91-94

Safīna-yi Pur Bahr (an Anthology of Opuses); a Review of a Book from the Eighth Century AH / Farzaneh SHOKROLLAHI 95-99

Reviews and Critiques

Persian Prose, Fifth Volume of *A History of Persian Literature* / Majdoddin KEYVANI 100-111

On Plagiarism in the Edition of *Silsilat al-'arīfīn wa Taḍkirat al-Şiddīqīn* / Arif NAUSHAHI 112-114

Sharḥ-i Ādāb-i Khat (A Commentary on the Principles of Calligraphy); On the Edition of Sulţān 'Alī-yi Maşhadī's Treatise / AliReza HashemiNejad 115-121

Reflecting on *Jung-i 'Alī Ibn-i Aḥmad* (an Anthology Compiled by 'Alī Ibn-i Aḥmad): the Date of Compilation and the Published Text / Farzam HAGHIGHI 122-133

Essays on Research

What Does an Etymologist Do? (13); Drawing On the Vedic Texts for the Etymology of the Persian Language / Seyyed AhmadReza QAEMI MAQAMI 134-142

The Interplay Between Semitic Sources and Sasanian Studies: a New Approach / Nima JAMALI 143-149

Iran in Ottoman Texts and Sources (24)

Works of Lütfi Ahmed Efendi / Nasrollah SALEHI 150-151